

Антуан Аржаковський. Отець Сергій Булгаков: Нариси про християнського філософа та богослова / перекл. з фр. Ірина Роговська; богосл. ред. Лідія Бутковська. Львів: Видавництво УКУ 2007. 199 с.*

Поява на світ українського перекладу «Нарисів» Антуана Аржаковського – безперечно знакова подія для українського богослов'я. Упродовж останніх двадцяти років відбувається те, що можна назвати «булгаковським ренесансом»: перевидання праць Сергія Булгакова, переклади, публікації невиданих творів з архівів, спеціалізовані дослідження та міжнародні конференції – і все це супроводжується жвавими дискусіями як у російських, так і в західних богословських та філософських колах. Проте особистість Сергія Булгакова великою мірою залишається енігмою. У західній богословській літературі о. Булгакова представляють по-різному: дехто, зокрема Поль Вальє (Paul Valliere), – як ліберала-модерніста, а дехто, як-от Рован Вільямс (Rowan Williams), – як традиціоналіста. У російських колах оцінки творчості о. Сергія поляризовані ще більше: від титулування його найвидатнішим із часів св. Григорія Палами богословом (Константин Андронікоф) до оскарження його як найбільшого ересярха (архієпископ Серафим Соболев). Чим зумовлений такий широкий спектр оцінок? Відповідь, мабуть, слід шукати як в особі самого о. Булгакова, так і в обставинах, у яких він жив і творив.

Життєвий шлях о. Сергія складний і багатогранний. Він перебував у постійному пошуку істини: від етосу батьківської священичої родини й навчання в духовному училищі, через втрату віри, марксизм, дебати з Леніним, депутатство в Російській Думі, до повернення до Православ'я, участі у Всеросійському помісному соборі (1917-1918) та єрейської хіротонії. Після вислання з Криму більшовиками Булгаков проживав у Константинополі, Празі. Остаточо оселившись із родиною в Парижі, відвідував екуменічні заходи у Великобританії та Сполучених Штатах. Іронія в тому, що Булгакова сьогодні шанують саме за те, за що його колись різко критикували сучасники, – намагання прокласти місток між Церквою і модерною культурою, вивести Церкву з гетто інтелектуального, комунікативного й культурного застою.

Слід відзначити певну асиметрію «булгаковського ренесансу» в Росії та за її межами. У Росії зацікавлення Булгаковим сконцентроване переважно довкола його філософського, економічного та політологічного доробку, а як богослов-систематик він поки що доволі маргіналізований. Натомість

* Оригінал книжки французькою мовою: Antoine Arjakovsky. *Essai sur le père Serge Boulgakov (1871-1944): Philosophie et théologien chrétien*. Paris: Parole et Silence 2006.

у православних, католицьких та англіканських колах Заходу о. Булгакову віддано належну шану як богословові-систематику; його богословські ідеї та інтуїції стали каталізаторами нових творчих богословських проєктів.

Під цим оглядом «Нариси» – дуже цінний для українського читача доробок, оскільки книга не лише висвітлює біографічні відомості про о. Сергія Булгакова, а й знайомить із богословсько-філософською спадщиною великого мислителя. Антуан Аржаковський розгортає глобальну панораму досліджень творчості о. Булгакова в контексті живої пам'яті про нього й у світлі впливу, який о. Сергій справив на осіб, що з ним стикалися або належно оцінили глибину та оригінальність його богословського таланту. Особливо цінною є доволі вичерпна бібліографічна довідка, подана в книжці¹. В Україні, де ще нема потужної інфраструктури богословських бібліотек, це відкриває зацікавленим особам ширші горизонти й богословські обрії.

Другу частину українського видання книжки – «Статті про творчість отця Сергія Булгакова» – Антуан Аржаковський розпочинає з нарису про Свято-Сергіївський православний богословський інститут у Парижі, де о. Булгаков створив дві богословські трилогії і де його звинуватили в еретичних підходах за софіологічні міркування. Незаангажованої, об'єктивної та вичерпної історії дебатів про Софію – Божу Премудрість досі ще не написано, тому статті Антуана Аржаковського з цієї проблематики становлять значну цінність, оскільки вони далекі від полемічного стилю, який, на жаль, домінує в цій царині. Серед інших богословських тем автор книжки приділяє увагу євхаристійній еклезиології, персоналізму в контексті тріядології та софіологічного дискурсу о. Булгакова, сучасним дебатам у православній агіології та почитанню Божого Імени.

Парадоксально, та сьогодні не існує повної критичної біографії о. Сергія, попри те що він є одним із найяскравіших представників феномену так званого «Срібного віку», елементи якого співмірні з німецьким романтизмом, французьким просвітництвом та італійським ренесансом і який тепер інтенсивно досліджують. Найзначніша прогалина в біографії о. Сергія – кримський період (1918-1922). Для більшості православних це «табу», яке воліють залишати за лаштунками історії, оскільки «кримський Булгаков» постає в апогеї свого криптокатолицизму, перебуваючи в сані православного священика. У Криму під час Літургій о. Булгаков таємно поминає Папу Римського, приймає догмати про папську непомильність², про Непорочне

¹ До недоліків українського видання слід віднести відсилення українського читача до французьких перекладів, а не до російських оригіналів творів Булгакова.

² У листі до о. Павла Флоренського, наприклад, Булгаков пише: «Папа Римский есть верховный архиерей вселенской церкви с непогрешительностью в качестве учителя веры, и его церковной властью утверждается (а не домыслами моими) и истина *filioque*. Вот что для меня

Зачаття, вчення про *Filioque*³ та стає на платформу Флорентійського собору. Ця криза ідентичності⁴ є однією з найскладніших із психологічного погляду сторінок біографії о. Булгакова, а ретельних, неупереджених досліджень цієї проблематики ще не існує.

Антуан Аржаковський підійшов до цього питання, на жаль, доволі селективно, орієнтуючись на загальний агіографічний акорд своєї книжки. Як і більшість дослідників, він поділяє загальноприйняте *кlišе*, згідно з яким криптокатолицизм о. Булгакова обмежують виключно кримським періодом 1918-1922 років, інтерпретуючи «бажання стати католиком у цей час» глибокою кризою, у якій опинилася Російська Церква перед викликом більшовизму. Аржаковський пише: «В 1922 році він [о. Булгаков] пише книгу “Біла стін Херсонесу”, яка відкриває його симпатію до Католицької Церкви і яка буде опублікована лише 1991 року» (с. 41). Однак ретельніший

теперь стоит как непререкаемая догматическая действительность... Единения с зап<адной> церковью и признания папы требует именно мое православие, в глубине которого я сначала интуитивно, а затем исторически открыл это, ибо православная восточная церковь есть церковь не 7, но 8 всел<енских> соборов! Флорентийский собор не утратил свою силу и не может ее утратить вследствие нашего греховного ослепления и небрежения. Да будет общество Флорентийского единения» (*Переписка священника Павла Александровича Флоренского со священником Сергием Николаевичем Булгаковым*. Томск: Водолей 2001, с. 184).

³ З листа до о. Павла Флоренського: «Кроме примата Папы, серьезным и единственным вопросом является *filioque* или противоположная ему фотианская формула $\epsilon\kappa\ \mu\acute{o}\nu\omicron\upsilon\ \tau\omicron\upsilon\ \pi\alpha\tau\rho\acute{\upsilon}\varsigma$. Для Тебя не новость, конечно, что все эти годы я не отходил от вопроса о св. Духе и старался знакомиться с богословской литературой, в частности, филиоквистическим спором. Первоначально я был решительным противником *filioque* (замечательно, что это же самое повторяется со многими выдающимися униатскими греками, напр., И. Векком, даже кард. Виссарионом, хотя бывало и наоборот: Геннадий Схоларий из униата-латинофона стал воинствующим латинофобом), но затем все больше понимал и историко-догматическую его правоту, и внутреннюю правду. В пределах доступного я изучал и изучаю эту полемическую литературу у греков с IX в., начиная с *Mystagogia* Фотия, в фотианской и антифотианской литературе, вплоть до последних тезисов Болотова по вопросу о *filioque*, и в результате я с полной очевидностью пришел к выводу, что фотианство $\epsilon\kappa\ \mu\acute{o}\nu\omicron\upsilon\ \tau\omicron\upsilon\ \pi\alpha\tau\rho\acute{\upsilon}\varsigma$ есть неправославное новшество, п<отому> ч<то> господствующим у отцов было либо $\delta\acute{\iota}\alpha\ \tau\omicron\upsilon\ \pi\alpha\tau\rho\acute{\upsilon}\varsigma$ [тут очевидна описка *lapsus calami* в Булгакова, замість $\delta\acute{\iota}\alpha\ \tau\omicron\upsilon\ \pi\alpha\tau\rho\acute{\upsilon}\varsigma$ мало би бути $\delta\acute{\iota}\alpha\ \tau\omicron\upsilon\ \upsilon\acute{\iota}\omicron\upsilon$ – Р. 3.], либо *filioque*... (и, самого собою, «от отца исходящего» в символе оставляет вовсе открытым этот вопрос, потому что его тогда не было)... И по существу я пришел к заключению, что *filioque* – истина...» (*Переписка*, с. 181).

⁴ У «Ялтинському щоденнику» в 1922 р. Булгаков писав: «Меня ждут там [у Москві] в качестве “столпа православия”, а этот столп уже подгнил: в глубине своего сознания я уже потерял себя и не знаю, кем мне считать себя: просто ли католиком, еще не решившимся провозгласить свою новую веру, или же, напротив, новым, восточным католиком. Ясно для меня одно: в основном прав Рим и не прав восток, – и о Папе, и о Св. Духе... У меня началась страшная двойная бухгалтерия: перед Богом я чувствую свою совесть спокойной, но я знаю, что если я выскажу вслух свои теперешние мысли, произойдет страшный скандал и, б<ыть> м<ожет>, церковные репрессии, а я должен – рано или поздно – это сделать» (С. Н. Булгаков: *pro et contra* / упоряд. И. Евлампиев, т. 1 [=Русский путь]. (СПб: РХГИ 2003, с. 130-131).

погляд на, так би мовити, філокатолицизм Булгакова змушує значно розширити його хронологічні рамки й водночас визнати більші масштаби цього явища. Для мене очевидно, що криптокатолицизм о. Булгакова в Криму лише досягнув апогею, а зародився він паралельно зі становленням Булгакова як богослова після навернення з марксизму. У 1913 році, до прикладу, коли Булгаков уперше задекларував себе як богослов, що став в обороні ченців-ім'яславців, яких було затавровано еретиками та які підпали під бруталну експатріацію зі св. Афонської гори, він відверто звинуватив Синод Російської Церкви та Константинопольського патріярха Германа в узурпації церковної влади й некомпетентності. У публікації «Афонское дело»⁵, порівнюючи віровчительний уряд у Католицькій і Православній Церквах, Булгаков називає Папу Римського «живим знаряддям Святого Духа»⁶, оскільки «Папа *ex-cathedra* не може бути еретиком»⁷. А в Православ'ї, на переконання Булгакова, «зовнішнього догматичного авторитету не існує»⁸, тому «хоч би як намагався копіювати Папу наш Св. Синод, він не має тої влади над сумлінням вірних, котра законно належить в очах католиків римському первосвященникові»⁹.

У середовищі російської еміграції досі панує *бінарна модель* оцінки спадщини о. Булгакова, яка коливається від агіографічної риторики до *reductio ad haeresim*. Антуан Аржаковський зазначає, що «головна причина видання цієї книги полягає в потребі, яка раптово виникла у мене, сформулювати й передати глибоке бажання церковної свідомості – внести ім'я отця Сергія Булгакова до списку святих Православної Церкви» (с. 21). Проте в церковній свідомості, як зазначалося вище, існує дуже широкий спектр сприйняття особи й творчості о. Булгакова. Дослідники, котрі знайомі з діяльністю Булгакова в контексті ім'яславських дебатів 1910-х років та його неопублікованим листуванням, що зберігається в архіві Свято-Сергіївського православного богословського інституту в Парижі, достеменно відчують, що о. Булгакову, принаймні в близькому майбутньому, не судитиметься бути проголошеним святим (у строго еклезіологічному сенсі слова) ні в Московському патріярхаті – його матерній Церкві, ні в Константинопольському патріярхаті, до якого о. Сергій юрисдикційно належав в еміграції.

Для мене *іншосерійна* патристичність о. Булгакова (пор. «Передмова» о. Андре Боррелі, с. 13) та *іншоформатна* параеклезіяльна агіологія на

⁵ С. Н. Булгаков. Афонское дело // *Русская мысль* 9 (1913/2) 37-46; репр.: С. Н. Булгаков: *pro et contra*, т. 1, с. 292-304.

⁶ С. Н. Булгаков: *pro et contra*, с. 292.

⁷ Там само, с. 292.

⁸ Там само, с. 293.

⁹ Там само, с. 303.

основі «демократизації поняття святости» (с. 175), яку Антуан Аржаковський ретельно й творчо розвиває, залишають доволі гірке відчуття невідворотного усвідомлення того, що канонізації в звичайному форматі не буде. Безперечною істиною є те, що о. Сергій – одна з найцінніших живих ікон Православ'я в його найкращих зразках. Проте «внесення о. Булгакова до списку святих» – це навряд чи адекватна шана його пам'яті. Якби гіпотетично залучити о. Сергія до цієї дискусії за посередництвом його творів, то що би він промовив? З мого – доволі обмеженого – знання творів і внутрішніх переконань о. Булгакова випливає, що він, найімовірніше, був би проти. Чому?

З особистого листування отців Булгакова та Флоренського дізнаємося, яким самотнім і відчуженим почувався Булгаков у лоні Російської Церкви.¹⁰ Крім цього, в о. Булгакова була власна топографія агіології: наприклад, св. Фотія він не те що святим не визнавав, а називав «брехливим, лукавим, демонічно гордим греком»¹¹, канонізація якого потребує перегляду; аналогічно він висловлювався і про св. Марка Ефеського¹².

¹⁰ Один із прикладів: «Двусмысленна наша догматика: мы с Тобою признаем (или не признаем) немало того, что совсем иначе расценивает церковная власть, этим не смущаясь, но в то же время всегда рискуя попасть под ее канонический шаг. И, в частности, даже и в теперешнем своем состоянии я продолжаю считать себя православным, хотя знаю, насколько расхожусь с официальным, но всегда «блуждающим» богословием. И даже в самом важном пункте: в канонизации святых и в литургических и канонических новшествах, больших и малых, не устранена эта двусмысленность, связанная с отсутствием единой высшей церковной власти, какая-то церковная нелегальность, и чем больше вдумываешься в это зло, тем оно становится болезненнее. Да какие еще канонизации и новшества можем мы увидеть в русской церкви...» (*Переписка*, с. 171-172).

¹¹ «Самая трагическая и роковая фигура во всей истории христианской Европы и, особенно, «грекороссийского» востока – «св.» патр. Фотий. Им я больше всего интересовался, обломив классические тома Гергенротера, где он заставляет говорить только документы, изучал самого Фотия, попутно убеждался, какая наглая и бессовестная лож пишется о нем в русской литературе (в частности и у «самого» Лебедева), и вижу со всей ясностью, что это – узурпатор и честолюбец, принесший своему честолюбию в жертву благо Церкви. Его дарования и полигистерство единственны (*mutatus mutandis* Тебя напоминают), но это лживый, лукавый, демонически честолюбивый грек, который, на фоне общего культурного разъединения миров востока и запада, влил свой яд разделения. Для меня это сейчас, повторяю, самая мрачная и роковая личность в христианской истории (относительно кавычек в «св.» – *ισαπόστολος* – sic! могу сказать, что я следил за этой историей и считаю, что эта канонизация – не ранее XVI в.! – есть один из церковно-политических актов, требующих пересмотра). Что же касается Михаила Керуллария, то этот мелкий честолюбец даже у греков не «св.» и не *ισαπόστολος*. Я не говорю, конечно, что латинцы неповинны в распре и расколе в частности, – важно, что они правы были в существенном. Ну а когда совершался раскол, началось «обличительное» богословие, заработала мельница...» (*Переписка*, с. 180).

¹² «Истерик, даже эпилептик и демагог, сначала он пытался держаться на подложности якобы святоотеческих текстов, но когда был разбит, перестал ходить на заседания» (Там само, с. 183).

Невідомим сьогодні, навіть для дослідників життя і творчості Булгакова, залишається і факт, що о. Павло Флоренський зробив для нього генеалогічну розвідку й дійшов висновку, що Сергій Булгаков є родичем¹³ єпископа, а нині святого Феофана Затворника (1815-1894)¹⁴. У відповідь Булгаков висловив свої «за» і «проти» стосовно цього сенсаційного відкриття, але революція 1918 року завадила здійсненню о. Флоренським подальшої експертизи.

Антуан Аржаковський зазначає, що життєва стежина о. Сергія схожа до життєвого шляху св. Максима Ісповідника: обох переслідували та гнали. Проте в богословському плані, на мою думку, о. Булгакова можна по праву назвати російським Орігеном. Отець Сергій, як і Оріген, випередив богословську думку на сторіччя. Як і Оріген, він запліднив свою епоху творчим потенціалом, який реалізовуватиметься в прийдешніх поколіннях.

Я вірю, що з плином часу на слов'янських теренах минеться запал до богословських демаркацій кордонів між ортодоксією і ерессю як до інтерпретативної матриці. А разом із тим зникне й панівна бінарність в оцінках богословської спадщини о. Булгакова й настане період ґрунтовних критичних досліджень. Саме вони допоможуть відтворити багатогранну постать о. Сергія Булгакова, у якій, на мою думку, гармонійно співіснували автентична святість, у позитивному сенсі гордість і безмежна любов.

Роман Завійський

¹³ А саме «внучатим племянником». Докладніше див.: Там само, с. 134; 139-140.

¹⁴ До монашого постригу – Георгій Васильович Говоров, автор російського перекладу «Добролюбия» та «Невидимой брани». У 1841 році прийняв постриг з іменем Феофан. Був ректором Санкт-Петербурзької духовної академії. Помісний Собор Російської Православної Церкви в 1988 році причислив Феофана Затворника до лику святих.